

VALDEMARAS KLUMBYS

Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu

Anotacija: Straipsnyje nagrinėjami du archyviniai dokumentai (katorganinkų laiškas Vincui Mykolaičiui-Putinui ir Vienuoliui bei pagrindinis straipsnis, vertinantis Justino Marcinkevičiaus kūrybą) ir siekiama rekonstruoti sovietmečiu egzistavusį kovinį diskursą, būdingą aktyviai režimui besipriešinusiems, jo baustiems žmonėms ir skelbusį būtinybę tautai nesusovietėti, kaltinusį inteligentiją dėl prisitaikėliško. Išskiriami pagrindiniai jo elementai, jie lyginami su inteligentijoje paplitusiu konservaciniu diskursu, kuris ragino palaikyti tautą ir jos kultūrą. Taip pat aptariamos istorinės diskursų susiformavimo priežastys bei parodoma didelė konfesinio (katalikiškojo) tautinio identiteto įtaka koviniam diskursui.

Raktažodžiai: sovietmetis, diskursas, pasipriešinimas, prisitaikymas, inteligentija.

Anksčiau šikau juodai, dabar šiku baltai. Tai karas.

Albert Camus

Nuo mokyklos visiems žinomas Justino Marcinkevičiaus sukurtas Lietuvos kaip lipdomos ir daužomos puodynės simbolis. Gerokai anksčiau panašų įvaizdį naudojo Vincas Mykolaitis-Putinas, 1947 m. gruodžio 11-ąją laišku ragindamas seserį grįžti iš emigracijos: „Gyvenimo mes nepasuksime. Jis eina ir eis stumiamas didesnių jėgų. O mūsų pareiga – būti savo žemėje ir savo tautoje ir dirbti tai, ko reikalauja gyvenamasai momentas. Kitaip, gyvenimas nuriedės savo keliu, o mes ir liksime prie sukulto puodo.“¹ Šis simbolis, susijęs su kaimu, liaudiškumu, nurodo vienybės būtinybę (suskilimas veda į pražūtį) ir naudą (suskilęs puodas nefunkcionalus, o tauta negyvybinga), nors drauge žymi tautos silpnumą, pažeidžiamumą. Jis išreiškia inteligentijoje (bent jau vyresniojoje kartoje)

1 Bronys Raila, *Dialogas su lietuviais*, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1970, p. 234.

sovietmečiu vyravusį požiūrį į tautos likimą bei pasipriešinimą, priklauso jai anuomet būdingam konservaciniam diskursui.

Šiame straipsnyje nagrinėjamas priešingas požiūris, kurį vadinu koviniu diskursu; siekiama išryškinti pagrindinius jo elementus bei jų kaitą. Analizuojami du skirtingu laikotarpiu parašyti tekstai, vertinantys ryškių lietuvių rašytojų laikysenas sovietmečiu: 1954–1955 m. sandūroje katorgininkų laišakai Putinui ir Antanui Žukauskui-Vienuoliui² bei pagrindinis straipsnis, pasirašytas Skaitovo slapyvardžiu, kurį saugumiečiai rado 1988 01 08 vykusios kratos pas Petrą Cidziką metu³. Tarsi apskliausdami sovietmečio epochą jie parodo, kaip menkai kito kovinis diskursas. Kaip jam oponuojančio diskurso pavyzdys analizei pasirinktas Irenos Kostkevičiūtės straipsnis⁴, kuris kondensuotai sutelkia svarbiausius konservacinio diskurso elementus. Jis pasirinktas ne tik todėl, kad tiesiogiai prieštarauja laiškam, bet ir todėl, kad parašytas 1989 m., kai sovietmečio nuostatos buvo pakankamai gyvos ir ne itin paliestos pakitusių aplinkybių. Greta šių pagrindinių šaltinių remiamasi ir kitais, leidžiančiais suprasti istorines diskursų elementų susiformavimo priežastis. Iškart dera pažymėti, kad ribos tarp tų diskursų nebuvo griežtos, abu turėjo variantų. Jų taip pat negalima tapatinti su konkrečiomis grupėmis, nes ne visiems pasipriešinimo dalyviams būdingas kovinis diskursas, inteligentijoje irgi būta įvairių nuostatų.

Ši tema beveik netirta. Aleksandras Štromas studijoje *Politinė sąmonė Lietuvoje* dar okupacijos laikais išskyrė teleologinę ir pragmatiską taktinę politines sąmones bei pilnutinio konformizmo, konservacionizmo ir aktyvizmo politinius nusistatymus⁵. Pastaruosius du atitiktų konservacinis ir kovinis diskursai. Štromas kreipė dėmesį į politinius dalykus, o šiame straipsnyje svarbiausi kultūros, tautiškumo klausimai. Nagrinėjami anuomet susiformavę požiūriai į sovietmetį iki šiol stipriai veikia mokslininkų nuostatas⁶ – tai pabrėžia ir Skaidra Trilupaity-

2 Antanas Dambrauskas, Antanas Kučingis, Antanas Miškinis, „Katorgininkų laišakai Vienuoliui ir Putinui“, *Sietynas*, Nr. 5, 1989, p. 205–224. Toliau cituojant iš šio leidinio skliaustuose nurodomas tik puslapis.

3 Skaitovas, „[Jau kuris laikas...]“; Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K–1, ap. 46, b. 1875, l. 204–208. Byloje yra 3 mašininio egzemplioriai, naudotas geriausiai įskaitomas, jo kopija pateikiama Priede (p. 66–70). Toliau cituojant šį šaltinį skliaustuose nurodoma santrumpa S ir puslapis.

4 Irena Kostkevičiūtė, „Okupuotos kultūros tragika“, *Sietynas*, Nr. 7, 1990, p. 108–125.

5 Aleksandras Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204–268.

6 Kaip pavyzdį galima paminėti katalikų intelektualus, susibūrusius apie žurnalą *Naujasis židinys*. Jų itin griežta sovietmečio lietuviškumo kritika dažnai kartoja kovinio diskurso nuostatas.

tė, trumpai aptarusi diskurso, jos vadinamo disidentiniu⁷, pagrindinius bruožus, ypač mitologiškumą bei moralizavimą⁸.

Katorganinkų laiške Putinui skirta stebėtinai daug vietos romano *Altorių šešėly* kritikai, kuria siekta apginti Katalikų Bažnyčią ir kunigiją nuo drabstymo purvais (207–208). Ši, atrodytų, su sovietmečiu nesusijusi kritika iš tiesų buvo labai svarbi laiško autoriams – taip jie gynė savo lietuviškumo sampratą, neatšiejamai susijusią su katalikybe. Tai gali būti seno pasidalijimo atgarsis. Ramūno Trimako manymu, tarpukariu egzistavo du tautinio identiteto tipai: tradicinis etninis-konfesinis ir modernusis tautinis-pilietinis⁹. Jie skiriasi požiūriu į katalikybę: konfesiniam religija buvo esminė tautiškumo dalis, be kurios lietuviškumui grėsė išnykimas, o nekonfesiniam ji buvo svarbi, tačiau nebūtina. Manychiau, jog toks pasidalinimas išliko ir sovietmečiu. Pasipriešiniame dažnai lietuvybė ir katalikybė buvo neatskiriamos: „Jei esi tikintis lietuvis, rusu nevirsi. O jei lietuvių jaunuolį pavyksta išauklėti ateistu ir savo tautos istorijos ignorantu, toks, nors formaliai yra lietuvis, bet savo dvasia lietuvių tautai svetimas“¹⁰, – rašyta pagrindinėje *Aušroje*. Aptariamų laiškų autoriams nutraukti ryšius su Bažnyčia reikė sulaužyti tautines tradicijas: „į tautines tradicijas Tamstai tebuvo nusispjaut“ (210). Skaitovui katalikybė atrodo vienintelis dalykas, leidžiantis priešintis sovietinei santvarkai: praradus Dievą ir save nelieka drąsos net atvirai kapituluoti, todėl lieka tik susitaikyti su melo diktatūra priimant melą iki galo, nes „tiesa [tuomet – VK] yra ne kas kita, kaip melo tarnaitė“ (S 205). Tačiau tokio požiūrio laikėsi ne visi pagrindininkai, štai vienas disidentas 1979 m. teigė: „Absurdiškas yra tvirtinimas, kad tikėjimas savaime išsaugo ir lietuviškumą.“¹¹

Tiems, kuriems buvo artimas nekonfesinis tautiškumas, buvo lengviau prisitaikyti, nes sovietmetis „moderniojo“ tautiškumo elementų radikaliai neatmetė,

7 Jis atitinka šiame straipsnyje išskirtą kovinį diskursą. Pastarasis pavadinimas atrodo priimtinesnis, nes disidentizmas Lietuvoje atsirado tik 7-ojo dešimtmečio pabaigoje, o toks diskursas egzistavo jau gerokai anksčiau.

8 Skaidra Trilupaitytė, „Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: Kai kurie vertinimo klausimai“, *Darbai ir dienos*, Nr. 47, 2007, p. 98–102.

9 Ramūnas Trimakas, „Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918–1940)“, *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, Nr. 3(5), 1999, p. 67–80. Čia nesigilinu į straipsnyje akcentuotą ginčytiną modernizacijos aspektą.

10 T. Saulenis, „Religijos vaidmuo lietuvių tautai“, *Aušra: 1978 m. gegužė–1979 m. vasaris*, t. 3: Nr. 11/51–15/55, Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 85.

11 *Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005, p. 323.

nemažai jų įtraukė į oficialiai leistą tautiškumą. Paaukojus katalikybę tautiškumo labai buvo galima pelnyti režimo palankumą. Kompozitorius Osvaldas Balakauskas prisimena, kad antireliginiai motyvai kūryboje buvo pateisinami, jei tai padėdavo „prastumti“ tautinius dalykus¹². Konfesinio tautiškumo atstovams tai buvo visiškai nepriimtina, o palankesnė nekonfesinio tautiškumo padėtis galėjo tik dar labiau stiprinti jų neigiamą požiūrį į jį kaip sovietinį, netikrą ir prisitaikėlišką.

Laiško Putinui autoriai neatsitiktinai kritikavo romaną *Sukilėliai*, nes jame formuotas būtent nekonfesinis tautiškumas. Jie suabejojo kunigo Antano Mackevičiaus paveikslu kaip bandymu katalikiškumą pakeisti liaudiškumu. Tai reiškė ideologinį Lietuvos istorijos ir praeities sampratos perrašymą, kurio siekė režimas. Antanas Sniečkus 1957 m. rašytojams teigė, jog „mums reikia pasiekti, kad Maironis irgi tarnautų mums. Jei ne – netinka“¹³. Tie kunigai, kurių negalėta ištrinti iš kultūros istorijos, buvo tarsi nureliginami ar jų religingumas nustumiamas į antrą planą; ryškus pavyzdys – supagonintas Justino Marcinkevičiaus Mažvydas, kuriam tauta kur kas svarbesnė už religiją. Rašytojų autoritetai galėjo padėti įtvirtinant nekonfesinį, sovietinės ideologijos paveiktą identiteto tipą.

Laiško autoriai pastebėjo ir labai nepalankiai įvertino šio proceso pradžią, o Skaitovas aptarė rezultatus. Jis išvelgė sovietinės ateizacijos pergalę: dauguma lietuvių geriausiu atveju atrodo likę „abejotinos vertės“ katalikais, degradavusios moralės, dvasiškai atšalusiais, jaučiančiais nepilnavertiškumą, trokštančiais apsivalymo ir atgailos (S 204). Tokio tautos moralinio smukimo kaltininku Skaitovas laikė Marcinkevičių, pirmiausia dėl kuriamo pseudopatriotizmo. Tai, kad Marcinkevičiaus kūryboje Lietuva yra tarsi dievas ir pateisinamas bet koks veikimas jos labai, straipsnio autoriui atrodo tik kolektyvinis egoizmas, įgavęs religinį charakterį. Jo požiūriu, tikintysis negali išduoti religijos ir amžinųjų vertybių net vardan Lietuvos, todėl toks tėvynės išaukštinimas suprantamas kaip moralinė išdavystė.

Kalinių laiške pagrindinis susidūrimas yra tarp vertybių ir kasdienybės; Skaitovas jį matė tarp vertybių ir pseudovertybių (kasdienybė jam nepriimtina dėl joje vyraujančio materializmo). Kalinių įsivaizduota atskirų žmonių ateitis („štukoriška“ demokratiška savizudybė, 223–224) Skaitovui jau tampa visuomenės būseną. Laiško autoriai tikėjo, kad tikroji tauta išliko nesuluošinta dvasiškai,

12 Interviu su Osvaldu Balakausku (2004 02 02), garso įrašas autoriaus archyve.

13 „LKP CK sekretoriaus drg. A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR Rašytojų sąjungos nariais-komunistais“, 1957 01 16, Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 17.

tik persekiojama fiziškai, todėl jie rašė optimistiškiau. Skaitovas jau nekalba apie tikruosius tikinčiuosius ar tikruosius tautiečius, o tapo yrančios visuomenės bei degraduojančių žmonių paveikslą: „Ateis diena, kai žmogus susitiks žmogų už tūkstanties kilometrų, ir jiedu susitikę verks iš džiaugsmo“ (S 208).

Laiškuose labai daug dėmesio skirta tarpukariui – galbūt norėta išsiaiškinti gilumines tokių gerbiamų žmonių elgesio priežastis. Autorių nuomone, tikrieji patriotai ir sovietmečiu neišdavė savo įsitikinimų, o prisitaikėliai ir anksčiau nebuvo tikri patriotai, tokia jų prisitaikėliška prigimtis: „Kaipgi nebūsi patriotas, kad tai garbinga ir pelninga“ (209). Išdavystė okupacijos metu tėra ankstesnio apsimetinėjimo pasekmė. Priekaištas grįstas tuo, kad kūrėjų veiksmai prasilenkė su anksčiau sakytais patriotiškais žodžiais: „Kaip gali mirti už svetimą laisvę tas, kas puolęs ant kelių, bailiai maldauja atleidimo vien už tai, kad kadų kadžiai, kai buvo pelninga, laikė save priklydusiu savos tautos sūnumi?“ (206)

Laiškai neatsitiktinai adresuoti Putinui ir Vienuoliui. Rašyti oficialiesiems ideologams nematyta prasmės – jie ir taip aiškūs priešai, niekada neturėję autoriteto visuomenėje, todėl jų elgesys nelaikytas tokiu svarbiu. O štai autoritetą turėjusių (į Putiną kreiptasi: „išstisios lietuvių inteligentų kartos Mokytojau, visų pripažintas ir daugelio dievintas Poete“; 205) prisitaikymas atrodė tarsi išdavystė, kur kas pavojingiau veikianti visuomenę¹⁴. Iš aukštą statusą tarpukariu turėjusio asmens laiško autoriai manė galį reikalauti tokį statusą atitinkančios pasiaukojančios elgsenos („kam daugiau duota, iš to daugiau ir reikalaujama“, 212) – kentėti ne tiek su tauta, kiek už tautą, būti jai pavyzdžiu. Putinui rašyta, kad jo vardas bei oficioziniai pareiškimai „gudriai panaudojami jaunuomenei, lengvatikiams ir Bona fide veikalo nežinantiesiems namie ir užsienyje klaidinti ir demoralizuoti“ (212–213). Tai karo metams būdingi samprotavimai, kai pasitraukimas iš kovos reiškia dezertyravimą, o prisitaikymo skatinimas atrodo išdavystė. Kartu manytina, kad Putino autoritetas, laikymas pavyzdžiu¹⁵ iš tiesų skatino inteligentus taikstyti su režimu vardan kultūros, parodė, kad toks kelias gali būti vaisingas.

14 Bet kokiam pasipriešinimui yra svarbi kova su tais, kurie laikomi išdavikais. Lietuvos partizanai irgi intensyviai kovojo būtent prieš vietinius išdavikus – žr. Kęstutis K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 50.

15 „Mirė Putinas. [...] Tai buvo didysis ir vienintelis žmogiškumo kriterijus šioje sunkioje epochoje. Pagal jį matavai savo veiksmus“, Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*, sud. Janina Žėkaitė, Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 330 (1967 07 07 įrašas).

Kovos diskursas griežtai atskyrė savus ir svetimus. Kaliniai pabrėžė, kad „didelis ir teisingas“ (212) pasipiktinimas Putinu ypač kilęs tarp paprastų kaimo žmonių. Toks visuomenės padalijimas ateina dar iš tarpukario: laiškuose teigiama, kad miesčionys jau anuomet buvo netikri lietuviai, kad romanas *Altorių šešėly* įžeidinėjo tikrosios lietuviškosios visuomenės (t.y. kaimo) jausmus. Skaitovas taip pat kaltina miesčionis („ypač kaunietiško tipo“ – S 204) patriotizmu tik maskuojant egoizmą. Ryškų kaimo ir miesto supriešinimą galėjo paveikti partizaninis judėjimas – partizanavo daugiausia kaimo gyventojai, miestiečiai greitai buvo priversti prisitaikyti ir partizanams negalėjo atrodyti verti pagarbos¹⁶. Kategoriską, karo padėčiai būdingą suskirstymą kovinis diskursas išlaikė ir vėliau. Skaitovas atmetė sumiesčionėjusią, egoistišką inteligentiją ir tautos viltį matė mažiausiuose žmonėse, kuriuos „reikia pamatyti ir pamilti“ (S 207).

Laiškų autorių nuomone, Putinas neišlaikė pilietiškumo egzamino: jo ideologizuota kūryba rodo jį esant silpną „pilietį ir tautininką“ (209–210). Pagal jų sampratą pilietiškumas reiškia ištikimybę amžinosioms vertybėms, jis būdingas ne visiems, o tik „tikriesiems“ lietuviams. Tuo tarpu kompromisiškam tautiškumui svarbiausia ištikimybė tautai, kad ir susovietėjusiai, ištikimybė Lietuvai bet kokia kaina, kad ir prisitaikymo. Todėl karaliaus Mindaugo nusikaltimai, Marcinkevičiaus dramoje–poemoje daryti „Tiktai dėl Lietuvos... tik dėl Tėvynės“¹⁷, yra pateisinami.

Laiškų autoriams buvo svarbiau rašytojų politinis elgesys (Vienuolis kaltintas labiau politine išdavyste – savanoris kūrėjas dabar priešų pusėje „šių dienų kruvinoj kovoje už tą pačią laisvę“; 221), dar netikėta, kad oficiozinė kūryba gali daryti įtaką skaitytojams (ankstyvuojū sovietmečiu buvo dar stiprios ikikarinės vertybės; nemoralumą autoriai prikišo tik adresatams, bet ne visai visuomenei, siejo jį pirmiausia su sumaterialėjimu). Skaitovui aktualesnis kitas – ideologinis, dorovinis, savimonę keičiantis poveikis. Jam tie, kurie Marcinkevičiaus knygas laiko maldaknygėmis, nusikalsta „žmoniškumo (o drauge ir tikrojo tautiškumo) atžvilgiu“ (S 207). Kitaip nei laiškų autoriai, skirties pradžių radę jau tarpukariu, Skaitovas visuomenės sąžinės skydimą sieja su ankstyvąja Marcinkevičiaus kūryba, kuri esą apspjauna tai, kas anksčiau lietuvių literatūroje laikyta „poetiška

16 „Visi jie [inteligentai] tokie. Kai ateis laisvė, jie visi vėl taps patriotais [...], tačiau, tėvynei pavojui esant, jie tegali tik niekingai ant kelių suklupti“; Justinas Lelešius–Grafas, Lionginas Baliukevičius–Dzūkas, *Dienoraščiai*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994, p. 261 (Baliukevičiaus dienoraščio 1948 11 12 įrašas).

17 Justinas Marcinkevičius, *Mindaugas*: Dviejų dalių drama–poema, Vilnius: Vaga, 1970, p. 117.

ir šventa“ (S 206). Marcinkevičiaus poezija laikoma žalojančia žmogaus dvasią, silpninančia tautą moraliai.

Griežtas skirstymas į savus ir svetimus rodo, kad kovinio diskurso atstovams buvo nepriimtina bandymo išlikti per vidurį pozicija. Jau iš laiko atstumo apibūdindamas kovinį diskursą gimdžiusią savijautą, Antanas Dambrauskas pripažino ir jos istorinį sąlygotumą: „Kai žiūrėjom iš tenai [lagerio – VK], buvo labai griežta riba, tiesiog skustuvo ašmenys – tarp viena ir kita, tarp jūsų ir mūsų. O kai čia [sovietinėn laisvėn – VK] papuoli, tie ašmenys kažkaip pasidaro nebe tokie aštrūs, atšimpa.“¹⁸ Galima sutikti su Kostkevičiūte, kad *arba–arba* nuostata gali skatinti fanatizmą, temdyti tiesos ieškojimą, skatinti pranašumo, neklystamumo savijautą¹⁹. Tačiau tokios savybės suteikia kovai jėgų ir įsitikinimo.

Pasirinkti reikalavo ir sovietinė ideologija. Putino savijautą galima numanyti iš Kostkevičiūtės apibūdinimo, kad jis stovėjo „tarp negailestingų vienodai smogiančių dviejų kraštutinybių“²⁰. Intelligentams būdingas tiesos ieškojimas neleidžia nieko vertinti vienareikšmiškai, kategoriškai, štai Krescencijui Stoškui Putinas garsiojoje 1946 m. spalio 1 d. kalboje²¹ atrodo kaip „kiekvienas tikras inteligentas, abejojantis savo įsitikinimų absoliutumu“²². Kovotojams, priešingai, tai rodo, kad inteligentas jokia idėja netiki taip, kad dėl jos mirtų. Kovojančiųjų nuostatoms taip pat prieštaravo konservacinio diskurso pabrėžiama būtinybė tautai vienytis, nes susivienijimas nutrina ribas, drauge nutraukdamas kovą, o tai jiems reikė pasidavimą. Skaitovas siekį sujungti priešingų stovyklų lietuvius vertino kaip nužmogėjimo, nemoralumo triumfą, galutinę sovietizacijos pergalę. Anot jo, „Bedievių pateptasis ‚taikos angelas‘ [Marcinkevičius – VK] nori apjungti marksistines ir pseudokatalikiškas davatkas po pseudopatriotiškumo vėliava“ (S 208). Marcinkevičiaus kūryboje išreikštas (kartu ir formuotas) sovietmečio tautiškumas vyravo viešojoje erdvėje silpnindamas kovinį diskursą.

Atrodo, kad skirstymas į savus ir svetimus buvo būdingas ir konservaciniam diskursui. Galima spėti, kad čia svetimaisiais laikyti tie, kurie kėlė pavojų tautos

18 „Iš pašnekėsio su Antanu Dambrausku“, *Sietynas*, Nr. 5, 1989, p. 233.

19 Irena Kostkevičiūtė, *op. cit.*, p. 109–110, 124.

20 *Ibid.*, p. 109.

21 „Sovietinių nutarimų patirtis. Iš Lietuvos TSR rašytojų susirinkimo dalyvių pasisakymų, svarstant VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad* 1946 m. spalio 1–2 d.“, in: *Lietuvos archyvai*, 1990, kn. 2, p. 178–181.

22 Krescencijus Stoškus, „Apie Putino uždaramą ir ‚dviveidystę‘“, in: *Putinas – gyvenimo ir kūrybos akiračiai*, Vilnius: Vaga, 1996, p. 319.

išlikimui, netiesiogiai tai patvirtintų *Sukilėliai*. Šio romano veikėjas lenkas Pianka kiek sukarikatūrintai, patetiškai skelbia mintis, panašias į laiškų autorių: „Laimėkim visi arba žūkim! Be laisvos tėvynės nėra gyvenimo.“ Mackevičiaus lūpomis Putinas tarsi atsako laiško autoriams: „aš nesutinku, [...] kad be laisvės jau nebūtų gyvenimo. Ir pavergta tauta kartais esti nepaprastai kūrybinga.“²³ Beje, pirminiame romano variante Mackevičius su Pianka nesiginčijo, tik „klausė šitų karštų Varšuvos agitatoriaus žodžių su atlaidžiu šypsniu“²⁴. Įvardijimas „Varšuvos agitatorius“ rodo, kad minčių reiškėjas, kartu ir mintys, laikomos svetimomis. Tiesa, pirmojo tomo užbaigimo data (1956 06 13) rodytų, kad putinišką inteligentijos *credo* išbraukė cenzūra. Apie tai, kad 1957 m. leidime Putinas atmetė cenzūros intarpus, kurių būta 1956 m. variante, yra rašiusi Kostkevičiūtė²⁵. Tačiau čia pat ji teigia, kad po 1956 m. publikacijos romanas buvęs nemenkai tobulinamas, vadinasi, užbaigimo data rodo greičiau pirminio varianto pabaigimo laiką, o cenzūros veikimą nustatytą tik tekstologinė romano analizė. Kad ir kaip ten būtų, abu variantai atitinka konservacinę diskursą prieštaraudami beatodairiško priešinimosi idėjai. Filmo „Niekas nenorėjo mirti“ pavadinimą galima interpretuoti kaip konservacinės nuostatos *credo*. Svarbiausia vertybė čia yra išgyvenimas, sekant jos pragmatine logika galima prieiti prie paradoksalaus teiginio, kad Bronius Krivickas, eidamas į partizanus, elgėsi ne tik neišmintingai savo asmeninio išgyvenimo atžvilgiu, bet ir nusikalto lietuvių kultūrai nedavęs jai to, ką galėjo.

Laiškuose su panieka žiūrima į kasdienes vertybes („Žmonos meilė, tiesa, daiktas didelis, bet vis dėlto neabsoliutus“, 210), jos turi paklusti absoliučio-sioms. Iškėlę neturtingo, bet laisvo inteligento, kūrėjo idealą, laiškų autoriai rašytojams priekaištavo, kad jie siekia patogiai gyventi (dosnus sovietinės valdžios atlygis turėjo kompensuoti laisvės trūkumą): „Nieko sau pilietis: jam būtinos ištaigos, kai visa tauta skarmaliais ubagais paversta“ (211). Autoriams atrodė, kad nenormaliomis aplinkybėmis siekti normalumo yra nemoralu ir žalinga pasipriešinimui. Gyvenimo normalėjimas slopina okupacijos fakto suvokimą, ką jau kalbėti apie pasipriešinimo savimonę.

23 Vincas Mykolaitis-Putinas, *Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861–1864 m.*, Vilnius: Vaga, 1967, p. 416.

24 Idem, „Sukilėliai: Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861–1864 m.“, *Pergalė*, 1956, Nr. 9, p. 40.

25 Žr. Irena Kostkevičiūtė, „Kaip buvo rašomi *Sukilėliai*“, *Metai*, 2003, Nr. 1, p. 96.

Po keliasdešimties metų Skaitovas svarbiu tautos moralinės degradacijos veiksmu ir sovietinės ideologijos tikslu laikė „Absoliutinį materialinį ir dvasinį sotumą“ (S 206). Antiburžuazinės leksikos pasitaiko ir laiškuose. Tai susiję su kovinio ir konservacinio diskursų skirtumais, kurie leidžia kalbėti apie dviejų vertybinių sistemų kovą. Sovietinis režimas sunaikino carinės Rusijos inteligentiją, kurios vertybės buvo priešiškos buržuazinėms, ir vietoje jos sukūrė naują inteligentiją, kuriai diegė vidurinės klasės vertybes²⁶. Panašus procesas vyko ir sovietų okupuotoje Lietuvoje. Tarpukario Lietuvos inteligentijos savimonė taip pat buvo gana antiburžuaziška, o Antanas Maceina *Buržuazijos žlugime* sujungė antiburžuaziškumą su krikščionyste. Galima spėti, kad kovinis diskursas perėmė šias nuostatas, režimo formuotą inteligentiją vadino pseudointeligentija ir ją atmesdamas siekė įtvirtinti savo kaip vienintelės tikros, prieškarines vertybes išlaikiusios, inteligentijos statusą²⁷. Tiesa, dalį tarpukario inteligentijos diskurso elementų perėmė ir konservacinis diskursas: štai Lietuvos tapytojai savo tapatybes „konstruoja pasitelkdami *nepritaipimo* ar *miesčionijos šokiravimo* naratyvus“²⁸, greta tapydami ideologinius kūrinius ir gyvendami išlaikomi režimo (tokie prieštaravimai būdingi sovietmečio inteligentijai).

Kovinis diskursas idėją kėlė aukščiau už gyvybę (tokia nuostata žmogaus gyvybę nuvertino panašiai kaip ir sovietinė ideologija, kuriai žmogus tebuvo komunizmo statybos įrankis). Konservacinė nuostata šiuo atžvilgiu skiriasi ir nuo kovinės, ir nuo oficiozinės sovietinės pozicijų. Pastarosioms elgesio forma dažnai svarbiau už turinį: viešai neišreikšta autentiška mintis mažiau socialiai paveiki nei viešas melas. Konservaciniame diskurse numanomas turinys svarbiau nei jo pateikimas. Putinui svarbiausia buvo ne atrodyti, bet būti²⁹.

26 Федор Фирсов, *Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практика*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008, p. 24–26.

27 Interviu metu Vytautas Ališauskas kategoriškai neigė sovietinės inteligentijos inteligentiškumą, nors kriterijų, pagal kuriuos būtų galima atskirti „tikrą“ inteligentą nuo „netikro“, negalėjo suformuluoti. Dar daugiau, tarp jo minėtų „tikrų“ inteligentų pavyzdžių buvo ir sovietmečiu formuotos inteligentijos atstovų. Interviu su Vytautu Ališausku (2003 09 12), garso įrašas autoriaus archyve.

28 Kęstutis Šapoka, „Saviidentifikacijos modeliai: Nuo van Gogho iki *Da Vinci'o kodo*“, *Kultūros barai*, 2006, Nr. 6, p. 38.

29 „V. Mykolaičio-Putino šimtmečio konferencija (Diskusijos)“; in: *Putinas – gyvenimo ir kūrybos akiračiai*, p. 480. Jo mokinė Vanda Zaborskaitė prisimena, kad jai didžiausias konfliktas sovietmečiu buvo tarp *būti* ir *atrodyti*, „Turbūt. Taip. Ir tiktai taip. Su profesore V. Zaborskaitė kalbasi rašytoja V. Juknaitė“, *Šiaurės Atėnai*, 2003 02 09.

Skirtingą formos ir turinio vertinimą parodo požiūris į sovietinę spaudą. Laiškų autoriai ją interpretavo tiesmukai, neatsižvelgdami į istorines aplinkybes, pavyzdžiui, priekaištavo Putinui, kad straipsnyje Adomą Mickevičių paverė „Novosikovo draugu, kaip pats esi pasidaręs“ (207). Vanda Zaborskaitė teigia, kad jie nesuprato tuometinės situacijos ir neįžvelgė iškankintos prievartos žymių oficioziniuose tekstuose³⁰. Kažin ar to galėjo nesuprasti pakankamai ilgai iki suėmimo sovietinėje Lietuvoje gyvenęs Antanas Miškinis. Veikiausiai laiškas perteikė tarp kitų kalinčių lietuvių, nelabai išmanusių kultūrinio elito gyvenimo subtilybes, vyravusią nuomonę. Žmogui iš šalies buvo sudėtinga išvelgti prievartos žymes viešai skelbiamuose tekstuose. Kostkevičiūtė, perteikdama sistemos viduje buvusiųjų poziciją, teigia, kad oficioziniai kūriniai tebuvo formali, beprasmė, pseudoritualinė formulė, save sunaikinantis ir profanuojančias mitas³¹. Tačiau žmogui, nebuvusiam sistemoje, tik vieši pasisakymai galėjo parodyti rašančiojo poziciją.

Daugeliui turėjo iškilti vienas pamatinių sovietmečio klausimų: kuris žmogaus pavidalas yra tikrasis – viešumoje rodomas ar neviešas, tarpukarinis ar sovietinis. Tokių autoritetų kaip Putinas pasikeitimas turėjo pritrenkti. Laiško autoriai jį aiškino fundamentaliu asmenybės neintegralumu: yra žmonės, kurių forma, tai ką jie sako, niekada nesutampa su turiniu, tokiems lengva prisitaikyti („tamstai tetenka tuščia forma, kurią, galime spėti, šiandien keiti, kaip nori „duotosios sąlygos“; 210). Paprasti žmonės, ir toliau gerbę Putiną, kaip rodo archyvai, manė kitaip: jis tik apsimeta, iš tiesų yra aktyvus antisovietinis veikėjas, vienas iš pagrindinės organizacijos vadovų, rašo antisovietines eiles ir spausdina jas pogrindyje³². Iš tarpukario atėjęs įsitikinimas, kad žmogaus integralumas yra kaip natūralus dalykas, o žodžiai artimi veiksams, susidūrė su kitokiu pasauliu ir kitokiais mąstymo bei elgesio būdais.

Pagal kovinį diskursą, žmogus atsako už savo žodžius, jie turi sutapti su darbais. Pavyzdžiui, Putinas kaltinamas „Su baimės ir melo negarbe“ dalyvavęs klastojant Lietuvos istoriją ir kultūros paveldą kaip Mokslų Akademijos narys (209). Laiško autoriai nekvestionuoja, ar iš tiesų tą sprendė Putinas. Jų požiūriu,

30 Vanda Zaborskaitė, „Kas yra tiesos sakymas? (Atviras laiškas *Sietynui*)“; *Sietynas*, Nr. 6, 1989, p. 256.

31 Irena Kostkevičiūtė, *op. cit.*, p. 117.

32 Žlt.: „Агентурное сообщение источника ‚Вайдилуте“; 1950 08 01, Lietuvos upratingasis archyvas, f. K–1, ap. 45, b. 346, l. 79–80 ir kiti bylos „Униаты“ dokumentai.

pats dalyvavimas viešajame gyvenime prisideda prie režimo planų įgyvendinimo. Net kai rašytojas juos koregavo išskodamas nuolaidų tautiškumui, tuo jis irgi stiprino režimą, darydamas jį priimtinesnį žmonėms.

Kostkevičiūtės požiūriu, inteligentijos veikla „savaime tapo užprogramuota bendrųjų okupuoto krašto valdymo dėsnų“, inteligentai buvo prievartinės sistemos mechanizmo sraigteliai, žmogus galėjo rinktis tik pozicijas sistemoje³³. Šis požiūris iš dalies nuima atsakomybę už savo veiksmus. Žiūrint iš išorės, kaip žiūrėjo laiško autoriai ar Skaitovas, ir be mažiausio sraigtelio sistema neveiktų. Žiūrint iš vidaus, iš inteligentiškojo sraigtelio pozicijų, svarbu, kas tave suka, kuris sraigtas didesnis – jis ir kaltas. Elgesio virazai neretai užgožia vertybes, veikiant pagal aplinkybes rezultatai gali išeiti ir priešingi ketinimams.

Suverčiant visą kaltę režimui, kuomet kiekvienas gali apkaltinti tą, kuris užima aukštesnį postą, kaltų nebelieka, panaikinama galimybė žmogui rinktis ir atsakyti už savo pasirinkimus. Tačiau net ir labai ribotoje sovietinėje pasirinkimų erdvėje ne visi elgėsi vienodai. Režimo konkretiką Lietuvoje kūrė visų žmonių veiksmai, sprendimai, apsisprendimai, gal ne esminius jo bruožus, kurie lemti ne Lietuvoje, o detales, iš kurių susidėjo režimo kasdienybė. Kovinis diskursas teigė, kad pasirinkimas, kad ir nedidelis, yra – veikti sistemoje arba į ją neįsitraukti. Todėl Marcinkevičiaus kūryba, turėjusi „ne tik pateisinti, bet ir ‚palaiminti‘ visas jos [visuomenės – VK] nuodėmes“ (S 206) ir tuo nuėmusi atsakomybę nuo prisitaikėlių, Skaitovo vertinta itin neigiamai. Tylus nepasitenkinimas santvarka neatperka bendradarbiavimo su ja („Spėjame, kad ir dabar ‚vasariškų‘ nepasitenkinimo jausmų slypi Tamstos krūtinėj. Tad jeigu juos šiandien vardan tiesos pasakytum, tikrai palaikytume Tamstą didvyriu“, 208) – tai dar vienas skirtumas nuo konservacinio diskurso. Pastarajame labai svarbus buvo neviešo piktinimosi, nepasitenkinimo sistema reiškimo kaip tam tikro priešinimosi suvokimas. Kovotojams toks piktinimasis netikras, nes jo neliudija veiksmas.

Sovietmečiu susidvejinimas tarp žodžių viešumoje ir tikrųjų minčių tapo neišvengiamas. Elgesys viešumoje buvo neautentiškas, tarsi išprievertautas, todėl atrodė nereikšmingas, o tai apskritai mažino elgesio svarbą konservaciniame diskurse. Susitaikant su veiksmo ir minties netapatumu silpnėjo atsakomybė už savo žodžius viešumoje. Ilgainiui vis tiksliau sovietmečio inteligentą apibūdino laiško Vienuoliui teiginiai, kad dviveidis žmogus susergera „stuburo suminkštėjimo“

33 Irena Kostkevičiūtė, *op. cit.*, p. 117–119.

liga: „nebepaiso garbės³⁴, praranda atsakomybės ir pareigos jausmą, žmoniškumą pigiai išpardavinėja ir ‚tikrąjį kelia‘ atranda kaskart naujam vėjui papūtus“ (218). Sovietinei ideologijai gana parankus ir Putino kūryboje įžiūrimas fizinio silpnumo supriešinimas su dvasios stiprumu bei šios, pradedančios lemti likimą, pergalė³⁵. Laisvės erdvė čia dvasinė, tuomet fizinė, kurioje vykdomi režimo nurodymai, tampa lyg ir mažiau svarbi. Dvasios pirmenybę prieš kūną rodo ir teiginys, kad egzistavusios žmoniškumo apraiškos buvo antikūniai sovietinei santvarkai³⁶. Toks požiūris lyg ir artėja prie vertybes akcentuojančio kovinio diskurso, tačiau sovietinės inteligentijos moralumas nukreiptas ne į sistemą, o į kasdienybę; jei veiksmai pripažįstami moraliais, jie gali būti ir prosovietiški.

Skaitovo nerimas, jog gresia visos tautos moralinė degradacija (S 204), atrodo kaip fundamentalaus vertybinio netikrumo pasekmė. Kartu jis atspindi ir įvykusius pokyčius visuomenėje. Kaliniai kalbėjo apie prisitaikėliškumo pavojų, o Skaitovas jau matė neformaliai reiškiamo patriotizmo netikrumą lyginant su realiais darbais: „spekučiuodamas ir vaikydamasis malonumų [lietuvis – VK] visa gerkle rėkia apie nesavanaudišką meilę Tėvynei.“ Net ir kalbos draugų rate apie meilę tėvynei, prisitaikymo pateisinimas darbu Lietuvai ėmė atrodyti tokie pat paviršutiniški, kaip ir ideologinės duoklės atidavimas. Taip žodžių (vertybių) ir elgesio nesutapimas iš viešumos, santykių su režimu įsiskverbė į santykius su tautiečiais, artimaisiais. Visuotinė konspiracija prieš sistemą virto visuotiniu veidmainiavimu vienas prieš kitą. Tai jau ne žvilgsnis iš išorės, o sistemos vidų gerai pažinusio, bet jos nepriėmusio žmogaus požiūris. Nepriėmimu jis giminingas kalinių laišku.

Melavimą sistemai kaip netikrą demaskavo jau laišakai, kurie teigė, kad Putinas nepanašus į *Konrado Valenrodo* herojų (206–207). Jie neigė vieną svarbiausių vyresniosios sovietmečio Lietuvos inteligentų kartos veikimo principą – valenrodizmą, suprantamą kaip priešinimasis sistemos viduje. Laiškų autoriai pripažino tokį būdą priešintis, tačiau inteligentijos veikimą sovietmečiu tokiu nelaikė, manė, kad juo tik patogiai prisidengiama: „blogai, kai žmogus leidžiasi į juos [dviveidystę, kompromisą su sąžine, fariziejizmą, hipokriziją – VK] dėl nelabai garbingų pasimėgavimų, asmeninių patogumų ar didesnės turto krūvos“ (218).

34 „Neatsimenu, kada gyvoj kalboj girdėjau: – Tai kilnu! Taurus žmogus!“, Sigitas Geda, „Užuolaidą ir žalias vazonėlis“, *Šiaurės Atėnai*, 2008 05 23.

35 Gytis Vaškėlis, „Pasipriešinimas ir kompromisas kaip V. Mykolaičio-Putino kūrybos alternatyvos“, in: *Putinas – gyvenimo ir kūrybos akiračiai*, p. 252–253.

36 Irena Kostkevičiūtė, *op. cit.*, p. 121.

Nepaisant kovinio diskurso nuostatų, jų ryšys su veiksmis laiškuose atrodo pasyvus. Štai rašoma, kad „Numirti tėvynėj jam [Mickevičiui – VK] kelias buvo uždarytas, taigi ir jo gyvenimas derinosi su giesme“ (207) – tarsi gyvenimas derintųsi vien todėl, kad kažkas neleido kitaip. Laiškai kuria įspūdį, kad tautiškumą, patriotiškumą sužadino ne tiek sąmoningas žmogaus pasirinkimas, kiek situacija, kad jį pasirinko (įkalino, ištrėmė) priešas. Veikiausiai patys autoriai neįsisąmonino, jog skleidžia suvokimą, kad kalinių išskirtinumą (tikrieji lietuviai – tremtyje) nulėmė režimas. Štai ir gindami Vienuolio savanaudžiais pavaizduotus vienuolius, laiško autoriai teigia, kad ne vieną vienuolį ir kunigą matė katorgoje (223), tarsi buvimas katorgoje savaimė būtų atestacija. Išskyla režimo kaip visagalio ir visada teisingai pasirenkančio, baudžiančio tik patriotas, vaizdiny. Tai, kad režimo sprendimai laikomi atskaitos tašku, rodo, jog ir kovinis diskursas tampa sovietinės sistemos dalimi. Vertinta ne ignoruojant režimą, o kaip tik į jį žiūrint. Šiuo požiūriu konservacinis ir kovinis diskursai panašūs: režimo palankumas suvoktas kaip blogis.

Tiek sugyvenusieji su režimu, tiek ir jį atmetusieji buvo ginties padėtyje, tačiau gynybos būdai skyrėsi. Įsitraukti į sistemą dažnai reiškė pastangas palaikyti tautiškumą, o režimą atmesti – išsaugoti tautiškumą „grynu“ pavidalu, koks buvo tarpukariu. Kilo įtampa tarp palaikyti ir išsaugoti, nes palaikymas drauge yra pritaikymas prie naujų sąlygų, o tai gali lemti radikalų palaikomo dalyko pokytį, kai siekiant išlaikyti turinį, esmę keičiamos formos. Tuo tarpu siekiantiems išsaugoti formos pokyčiai liudija ir turinio pokyčius; jei šiuos leido režimas, jie vertintini neigiamai. Tačiau taip saugant saugomas dalykas gali nebeatitikti pakitusių aplinkybių, o tai gali reikšti ir jo negyvybingumą, mirtį.

Procesų dvilypumą liudija tautiškumo traktuotės. Tai, kad laiškuose supriešinamos tikra (kaimietiškoji) ir netikra (miestietiškoji) visuomenės, rodo, kokia stipri tarpukariu buvo kaimietiškojo kaip lietuviybės pagrindo samprata. Sovietmečiu tai akcentuota panašiai, nes kaimietiškojo buvo lengva susieti su oficioziniu liaudiškumu. Tačiau kartu nenustojo veikti ir tarpukarinis kaimietiškojo svarbos supratimas, todėl jo propagavimas inteligentijai reiškė svarbiausių tautiškumo elementų puoselėjimą. Kaimietiškojo-liaudiškumas (ypač nutylint jo katalikiškumą) buvo tiek režimui, tiek inteligentijai patogus kompromisas tarp tautiškumo ir ideologijos. Kuri interpretacija vyravo visuomenėje, lėmė joje dominavusios nuostatos.

Vertybinių nuostatų formavimui itin svarbi kultūra, gal todėl Skaitovas taip akcentuoja neigiamą Marcinkevičiaus kūrybos įtaką. Jo nuomone, dramoje-

poemoje *Mindaugas* rašytojas vykdė „visiškai atvirai pornografiškai mūsų istorijos bjaurojimą“ (S 205). Tai, ką, laiškų autorių nuomone, padarė Vienuolis, apjuodindamas tarpukarį, Marcinkevičius tik pratęsė į ankstesnes epochas, ir net pavojingiau, nes pateikė kaip patriotizmą. Vėlesnėse dramose bjaurojimas prislopintas, „bet argi giliau organizman nuvarytas pūlinys yra mažiau kenksmingas“ (S 205).

Kultūrą laikant režimo tarnaitė galima paneigti ir vieną pagrindinių inteligentijos argumentų, kad prisitaikymu stengtasi išsaugoti kultūros įstaigas. Laiškų autorių nuomone, okupacijos metu jos tarnaujančios „tautai nuodyti, maitoti ir rusinti“, o ne jos gyvybei palaikyti. Du šimtus metų tauta išbuvo be kultūros įstaigų, išliks ir sovietmečiu (212). Tokios pat pozicijos laikėsi ir pogrindininkas Algirdas Patackas: „intelektualumas pats savaime nėra jokia vertybė. Jis yra tik tortas, o [sovietmečiu – VK] reikėjo ‚juodos duonos‘. Konditerija galėjo ir palaukti, tai geras dalykas, kai esi sotus.“³⁷ Identiška ir Skaitovo nuomonė: svarbiausia – „moralinė uoslė“, ji yra žmoniškumo, kartu ir tikrojo tautiškumo, pagrindas, o kultūra tėra antstatas, svarbus, bet nebūtinasis.

Konservacinis diskursas akcentus sudėlioja priešingai – tauta išlieka tik kurdama, o sovietizacija yra neišvengiama kaina, sumokėta už kuriančios, vadinas, gyvybingos, tautos išlikimą. Kubilius 1965 m. įrašo dienoraštyje: „vienintelis būdas išsaugoti tautai savo identiškumą – aukšti savitos kultūros krantai. [...] Kultūra lieka vienintelis apsaugos pylimas.“³⁸ Tai romane *Sukilėliai* išreiškto konservacinio diskurso *credo* parafrazė: „Kad ir vergovė taptų kūrybinga, tauta turi būti stipri, atspari, sąmoninga. Tauta turi būti priaugusi ne tik nepriklausomybei, bet ir vergijai. Tada ji bus pribrendusi ir amžinybei.“³⁹ Daujotytės nuomone, čia Putinas ne tik teigia, kad kūrybingumas gali įveikti vergovę, bet ir kalba apie savo vidinę laisvę nelaisvėje⁴⁰. Konservacinis diskursas ypač akcentavo vidinę laisvę, jos painiojimas su išorine, fizine laisve buvo vienas iš prisitaikymo mechanizmų, padėjusių patogiausiu jausmiu psichologiškai. Kovinės nuostatos reikšėjams subrendimas vergovei reiškia tapimą vergu, todėl ir tai skatinantis kūrybingumas vertintas tik neigiamai.

37 „Apie *Romuvą*, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas: Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką“, *Naujasis židinys-Aidai*, 1994, Nr. 1, p. 45.

38 Vytautas Kubilius, *op. cit.*, p. 296.

39 Vincas Mykolaitis-Putinas, *Sukilėliai*, 1967, p. 417.

40 Viktorija Daujotytė, „Šimtas Putino metų“, in: *Putinas – gyvenimo ir kūrybos akiračiai*, p. 415.

Abu diskursai yra nuolatinės visuomenės karo su sovietiniu režimu būklės, kai vienokia ar kitokia forma bandyta priešintis režimo įsitvirtinimui žmonių sąmonėje, produktai ir liudytojai. Abiems būdingas požiūris į sovietmetį kaip į kovų ir kančių laikotarpį, tik kovinis diskursas akcentuoja kovas, o konservacinis – kančias. Jų santykį su pasipriešinimu galima išreikšti tokia opozicija: priešintis, kad išliktum, ar išlikti, kad priešintumeis. Būdamos skirtingos, abi nuostatos rodo oponavimą režimui, kuris veikiausiai prisidėjo prie tautos gyvybingumo išlaikymo sovietmečiu. Kita vertus, abudu diskursai buvo integrali sovietinės sistemos bei lietuvių tautos būties ir buities sovietmečiu dalis.

Attitudes towards Resistance, Compliance, and Survival of the Nation

Summary

The article examines two archival documents and attempts at reconstructing the opinions towards resistance and compliance in Lithuania during the Soviet period. The analysis distinguishes a discourse of struggle that demanded rejection of any Soviet influence as a threat to the survival of the “pure” Lithuanian nation as opposed to sovietized “false” Lithuanianness. A conservative discourse that prevailed among the Soviet intelligentsia emphasized the physical survival of the nation and capacitated struggle within the system for high national consciousness as well as for the independence of Lithuania in future.

Keywords: Soviet period, discourse, resistance, conformism, intelligentsia.

Priedas

Jau kuris laikas pas mus pradeda vis garsiau pasigirsti balsai dėl mūsų visuomenės pakrikimo, grasinančio mums visos tautos moraline degradacija. Daug kalbama /net oficialioj spaudoj/ apie alkoholizmą, venerines ligas, mažiau apie abortus ir prostituciją ir beveik visiškai nutylima apie tas vidines priežastis, kurių pasekoje šitos blogybės įleido savo šaknis. Pagrindinė viso blogio priežastis yra gilus materializmas, užvaldęs tiek mūsų protus, tiek širdis ir paverkęs mus beviltiškais egoistais. Tas egoizmas jau yra pasiekęs tokias dimensijas, kad jis vis labiau ir labiau įgauna religinį charakterį ir savo egoizmo dievui pradeda aukoti viską, net patį save. Jei mūsų miesčionis /ypač kaunietiško tipo/ per klaidą padaro kam nors nesavanaudišką patarnavimą, tai norėdamas pasiteisinti prieš savo negailestingąjį egoizmo inkvizitorių, turi surasti kokią nors argumentą, kad tas jo patarnavimas atnešė šokią tokią naudą ir jam pačiam - kitaip jam gali pritrūkti drąsos pažvelgti tiesiai kam nors į akis, nors jam pilnai užtenka, kai jis spekuliuodamas ir vaikydamas savo malonumų visa gerkle rėkia apie nesavanaudišką meilę Tėvynei. Kai šitas kolektyvinis egoizmas, maskuodamasis po patriotizmo skraiste, tampa pačiu Vyriausiuoju Dievu, kuriam reikia visokeriopų aukų, tame tarpe ir žmogžudystės - jei ne fizinės, tai moralinės - tai jam, kaip ir kiekvienam religiniam sąjūdžiui, prireikia, pas jį atsiranda poreikis turėti ir savo pranašą bei vyriausiąjį kunigą, kurio vaidmenį mūsųose jau kuris laikas sėkmingai vaidina Justinas Marcinkevičius, pasišovęs duoti išankstinį nuodėmių atleidimą bet kokiam nusidėjėliui, jeigu jisai tik nuolankiai prisipažįsta susigriešijęs vardan Lietuvos, ir netgi palaikinti jį tolimesniems "žygdarbiams". Kaip žmogus bebūtų moraliai degradavęs, kaip bebūtų susipainiojęs savo susimelavimo pinklėse, kaip įkyrus slogutis arba jo paties šešėlis jį persekios jam pačiam nesuprantamas, bet dieną ir naktį neatstojančias savo nepilnavertiškumo pajutimas - pajutimas, kad jis yra išdavęs pats save ir tuo savo pajutimu tik slepiasi už kažkieno kito nugaros, apie kurios nepatikimumą jis gali spręsti pats pagal save. Tad reikia patikimesnės atramos, reikia nusivalymo, reikia atgailos... Bet kur jam eiti? Bažnyčios jis organiškai kratosi, nes jau seniai yra praradęs sugebėjimą vesti intymų dialogą su Viešpačiu Dievu, jeigu jis yra pasidaręs jau visiškai netikėlis arba ten nuėjęs stengiasi pasivaduoti išoriniu pamaldumu - neretai tam, kad paslėptų /pats nuo savęs/ savo dvasinį atšalimą, jeigu jis vis dar nesiryžta nutraukti savo saitų su vaikystėje jam įdiegtu tikėjimu.

Bet ir tokio abejotinos vertės kataliko nepaleidžia mūsų jau paminėtas savo nepilnavertiškumo arba net netiktumo pajutimo kompleksas, kad ir Bažnyčia greičiau jam sukėlė, o nepatenkino to kiekvienam, kad ir pačiam blogiausiam neišvengiamo poreikio atsipalaiduoti nuo savo netikrumo arba - kalbėkime stačiau ir atviriau - nuo savo susimelavimo . Yra buvę atsitikimų, kartais ir neeilinės asmenybės rado vienintelę išeitį savižudybėje. Tai didžiųjų asmenybių kelias, asmenybių, kurios nebuvo praradusios pačios savęs, bet nuo kurių Dievas buvo atitraukęs savo gailėstingumo ranką. Mūsų laikų nusmukusiam žmogui /tai liečia ne tik mūsų Lietuvą, bet ir visą Europą - tiek rytinę, tiek vakarinę/, kuris yra praradęs ne tik Dievą, bet ir pats save ir nebeturi drąsos ir noro bent atvirai kapituluoti, belieka susitaikyti su neribota melo diktatūros valia ir priimti paties Malabojo siūlomą pagundą: "Prisiimk melą iki galo, ir aš jį paversiu tiesą, nes galų gale tiesa yra ne kas kita, kaip melo tarnaitė". Tad kur beieškoti mūsų krašte mūsų miesčionių dvasinės atamos? Belieka tik susimąstyti ir pasitikrinti, kad^{gal} būt dar šiandien Valstybiniam Dramos teatre eina spektaklis "Mindaugas". Nueina jis ten, sąžiningai nusiperka bilietą, dar sąžiningiau kur reikia paploję ir išeina nukaltintas, nes jau girdėjo ir perprato tiesiogiai nepasakytą, bet tarp žodžių gudriai išsprastą potekstę: "Susigriešijai, brolau, bet tai nieko - tęsk taip ir toliau, bet žiūrėk, kad viskas būtų labai! Juk ir didysis Mindaugas, kuris niekšybės kaina įgijo karūną, nepabūgo padaryti dar didesnės niekšybės ir sutrempti į purvą tą karūną! Kaip gi jis ne tautos atpirkėjas ir ne šventas jos kankinys? Kitose, vėlyvesnėse savo dramose Marcinkevičius gero-kai prislopina šitokią beveik jau visiškai atvirai pornografišką mūsų istorijos bjaurojimą /turime galvoje "Katedrą" ir "Mažvydą"/, bet argi giliau organizman nuvarytas pūlinys yra mažiau kenksmingas? Be to, mūsųose pradeda atsirasti taip vadinamas "intelektualusis" miesčionis, kuriam be spekuliacijos ir pornografijos atsiranda ir kitokių ambicijų, ir pernelyg atviras kai kurių tiesų brukimas gali užgauti jo intelektualines ambicijas, jeigu jos jam, kaip mažam vaikui bus pateikiamos jau ne tik visiškai sukramtytos, bet dar ir sugromuluotos... Jeigu jau į šį straipsnelį /anaiptol neatsitiktinai/ pateko tokie žodžiai, kaip prostitucija, abortas, tai tegul jiems bus leista dar truputį ilgiau "pasižmonėti" Marcinkevičiaus kūrybos įvertinimo tekste, nors gerai žinau, kad jie labai užgaus "dorovinę gai" nusiteikusias bolševikines davatkas. Dalykas tas, kad mūsų vi-

- 3 -

suomenės sąžinės žlugdymo pradų pačiame embrionaliniame stovyje reikėtų ieškoti ankstyvoje J. Marcinkevičiaus poemoje "Dvidešimtas pavasaris", kur propaguojama žmogaus - sveiko gyvulio erotika su savo materialistiniu dorovingumu ir apspjaunama tai, kas mūsų ankstyvesnėje tos rūsies literatūroje buvo laikoma poetiška ir šventa. Čia nenorom prisimenamas vienas atsibiktinai matytas Vakarų Vokietijos komunistų pastatytas filmas /jame/ tarp kitko, giedamas ir Internacionales/, kuriame atvirų nuogybių galbūt ne daugiau ne daugiau, kaip pas kataliką Felkinį, bet kuri iš esmės reikėtų laikyti superpornografiniu dėl jo šlykščiai materialistinės potekstės: kad trapi vaiko ar jaunuolio siela nepražūtų nuo erotinių pagundų, reikia jį pripratinti, kad jis įprastų į viską / net į kėdę, ant kurios sėdima, ar į puoduką, iš kurio geriama / žiūrėti kaip į pornografiją - tik tada pornografija nesukels pagundų ir prie jos kvapeliu su laiku bus galima priprasti. Čia ir glūdi visa marksizmo esmė jos giliausioji potekstė - būsimasis komunistinis "rojus" turi būti labai šilta ir jauki išvietė, iš kurios nė nebenorima būtų išeiti ir net būtų bijoma praverti langą, kad įeitų bent kiek švaresnio oro atgaiva. Absoliutinis materialinis ir dvasinis sotumas, malonus atsiriaugėjimas per abu galus ir yra tas galutinis žmonijos progreso tikslas, kuriuo vadovaujasi visokio plauko marksistai - nes pas ^{uos} nebėra likę nė truputėlio tikėjimo žmogumi, apie kuri jie garsiai reikalauja, kad reikia, reikia rašyti iš didžiosios raidės, kuri tačiau vis sunkiau /bent jiems/ sekasi rašyti ir iš pačios mažiausios. Šitą dar tebesifermentuojanti mūsų visuomenėje materialistinių kvapelių laiku pajuto Marcinkevičius, ir labai gerai žinojo ką daro tie, kurie patepė jį vyriausiuoju tos visuomenės kunigu, turinčiu teisę ne tik pateisinti, bet ir "palaiminti" visas jos nuodėmes. Dėlykas tuo liūdnesnis, kad Marcinkevičius anaipol nėra visiškai be talento - jis jį turi, bet ribotą, kaip to reikalauja miesčioniškas intelektualizmas. Nepasakysi juk, kad jis visiškai nejaustų aktualios mūsų laikams žmoniškumo problematikos, jis ją jaučia, be su gaspadorišku ar gal teisingiau spekuliantišku apskaičiavimu - nei daugiau nei mažiau, kad ją galima būtų piktnaudžiauti, nes kai gi piktnaudžiausi tuo, ko visiškai neturi; negalima pasakyti taip pat, kad jis visiškai nejaucia lietuviškojo žodžio - jis jį jaučia bet tik iki tokio laipsnio, kad jį galima būtų nupiginti, ko negalėtų padaryti koks nors Baltakis ar Maldonis, nes jie, galima sakyti, iš viso neturi poetinio žodžio supratimo. Blogiausia, kad šis nesveikas kultas, kuri drąsiai, be jokių išlygų, galima pavadinti

- 4 -

nužmogėjimo kultu, užmaskuotas po pseudopatriotizmo **skriuste**, yra palietęs ir daugelį mūsų pseudotikinčiųjų, netgi kunigų, kurių ne vienas yra nepašykštėjęs gero žodžio jo adresu, pavadindamas jį net "didžiuoju lietuviu". Ką gi tai begali reikšti ką nors kitą, kaip visišką moralinės uoslės praradimą? Ir čia ne pasiteisinimas, kada skundžiamasi kultūrinio išprusimo stoka, kuris mūsų tarybinėje mokykloje neretai būna žemiai kritikos žemas - argi gali pasiteisinti žmogus, atnešęs iš tvarto į trobą dvokiantį mėšlą tuo, kad jis menk išsilavinimo, blogai susipažinęs su chemija, todėl negali žinoti to mėšlo sudėties. Yra tekę girdėti, kad viena motina, išleisdama dukterį į miestą studijuoti, įteikė jai Marcinkevičiaus knygutę kartu su šiais žodžiais: "Saugok, vaikeli, šią knygutę kaip malda-knygę!". Jeigu kas galvoja, kad tokia moteris yra mažesnė nusikaltėlė žmoniškumo /o tuo pačiu ir tikrojo tautiškumo/ atžvilgiu, labai klysta - argi ne baisėnis dalykas yra užmušti žmogaus sielą, negu kūną ir ar ne nuo dvasinio žmonių žalojimo prasideda ir fizinis žmonių naikinimas? Kiekviena tauta turi savo moralinio smukimo periodą, kuris neapsieina be savo fiurerio - vokiečiams juo buvo Hitleris, rusams - Stalinas, o mums /pagal Jurgį ir kepurė/ juo vis dar tebėra J. Marcinkevičius. Tiesiog sužvėrėjusį mūsų visuomenės egoizmą, kurį mūsų miesčioniškumas norėtų pakeisti ar užmaskuoti kolektyvinių egoizmu, gerai jaučia mūsų okupantai, kurie šitokią pseudopatriotizmą norėtų įbrukti ir mūsų tikintiesiems, ir stengiasi jį panaudoti schizmai - mūsų palaipsniui izoliavimui nuo Vakarų /ir net nuo Rytų/ krikščionybės, jį lengvai pastebi ir tie užsieniečiai iš Vakarų, kurie turi galimybės geriau išsižiūrėti į mūsų "kultūringąją" visuomenę - ne vienas iš jų yra aiškiai pasakęs, kad Lietuvoje galima sutikti vertų dėmesio atskirų žmonių, bet visiškai nėra nei tautos nei visuomenės, o yra kažkokia palaida bala. Mums labai nemalonu, kad Apaštališkas Sostas neskelbia mums naujų šventųjų, kaip daugeliui kitų tautų, nors pas mus buvo daug šventai kentėjusių žmonių. Taip, jų buvo, bet mes neturime teisės laikyti savais ir kol neturėsime, tol dūsąsime ir aimanosime, kad mums reikia daugiau tokių žmonių, kaip Jurgis Matulevičius, Meironis, tol nepasiilgsime; kaip J. Biliūnas /vienintelis ta prasme tikras krikščionis visoje mūsų klasikinėje literatūroje/ paprasčiausio ubago, to "mažiausio", kurį reikėjo pamatyti ir pamilti, nežiūrint į tai, kokiam klanui ar gruputei jis bepriklausytų. Šitas tikrasis pasiilgimas ir viltis jo sulaukti yra gražiai išreikšti vienoje mūsų

- 5 -

liaudies"pranašystėje"; jeigu ją, kaip ir kiekvieną poetinį įvaizdį, suprasime ne pažodžiui, o išiklausę į jos paslėptą potekstę, kurią ne visuomet supranta ir pats "pasakojus": "Ateis diena, kai žmogus susitiks žmogų už tūkstanties kilometrų, ir jiedu susitikę verks iš džiaugsmo".

P.S. Šis straipsniukas rašytas ant greitųjų, ir gal būt jam stinga išorinio suvestumo, nors jame kalbama apie dalykus, kurie yra iškentėti kiekvienu nervu ir kraujo gysla per ištikus metus, ir jei skaitytojas pagaus pagrindinę mintį, kad šitas bedievių pateptasis "taikos angelas" nori apjungti marksistines ir pseudo-katalikiškas davatkas po pseudopatriotiškumo vėliava, kad jos solidarai/nors to atvirai ir nepripažindamos/ siekia to paties tiklo - žmogaus nužmogėjimo, tai šis kuklus rašinėlis bent iš dalies bus pasiekęs savo tikslą - užkliūdyti pačią opiausią mūsų visuomenės problemą, apie kurią dabar kažkodėl vengiama kalbėti.

SKAITOVAS